

Великою перевагою у роботі “Книгоспілки” над іншими виданнями став друк україномовної літератури, адже майже все населення села розмовляло українською мовою і потребувало відповідної продукції. Так, 3 липня 1923 р. звітуючи перед Колегією Наркомосу УСРР, голова ЦУДу І. Кулик висунув “Книгоспілку” на четверте місце за показниками друкованої української книжки, яка поступалася лише ДВУ, “Руху”, “Друкарю” [15, 31]. Однак ця позиція постійно змінювалася і коливалася між другим і третім місцем. У 1924 р. “Книгоспілка”, маючи попит підручників на селі, видала їх цілу низку, починаючи для шкіл першого ступеня та закінчуючи підручниками, які необхідні були для семирічок, всі вони були видані українською мовою [3, 5]. У відсотковому відношенні із загальної кількості виданої літератури на цей період показник був таким: Харків – укр. 67%; рос. 33%; Київ – 81,6%; 18,4%; Одеса – 44%, 56%; Житомир – 72%, 28%; разом – 70,7%, 29,3% [16, 185].

Значну роль відіграла “Книгоспілка” у підготовці книгарів для села. Видавництво до сільського книгаря підходило як до кооператора, культурного робітника спеціаліста-книгаря, організатора книжкової роботи на основах комерційного розрахунку. Відповідно до цього й було розроблено програму сільських курсів, які у середньому тривали 14 днів [17, 143]. Програма поділялася на такі частини: загальнокооперативні та книготорговельні теми, бібліографія, організація та практика книгарні, робота з канцкраном. Основними методами роботи були лекції-бесіди та практиканство.

На сільські курси слухачів набирали здебільшого з числа молоді. Наприклад, на Київських курсах із 28 слухачів у віці до 20 років було 10 осіб, до 25 р. – 15, більше 25 р. – 3, серед них були і чоловіки, і жінки, чоловіків – 23, жінок – 5. На курсах навчалися за національним походженням переважно українці та євреї, серед них українців було 22, євреїв – 6. За соціальним становищем службовців було 15, робітників – 3, селян – 10, їхній освітній рівень мав також нерівномірний характер. Так семирічну освіту мало 17 чоловік, середню та профшколу закінчило 5, незакінчену семирічну та хатню освіту мало 6. За партійною ознакою членів КП(б)У було 3, ЛКСМУ – 17, безпартійних – 8. За стажем кооперативної роботи до 1 року навчалося – 10, до 3 років – 2, без стажу – 16, книготорговельний стаж до 3 місяців мало – 5 осіб, до 6-ти – 2, до 1 року – 2, серед них бібліотекарів – 10, ліквідаторів неписьменності – 4, учителів – 1. Серед слухачів, які постійно мешкали на селі, було – 23 чоловіки. Командировано від книготорговельних кооперативних організацій – 28, від райспілок і “Книгоспілки” – 2, робкоопів – 4, Сільськогосподарських товариств – 22 [17, 145]. За невеликим винятком, це був типовий склад курсантів сільських книготорговельних курсів. Як бачимо, тут переважає молодь з громадським і культурним стажем, але без книготорговельного і навіть кооперативного. Курсанти, як правило, перебували на утриманні “Книгоспілки”. Вартість курсів становила від 300 до 900 крб. залежно від місця влаштування та кількості слухачів, пересічні витрати на курсанта – 30-40 крб.

Отже, кооперативне видавництво “Книгоспілка” у 1920-х рр. виявилось своєрідним монополістом у

розповсюдженні друкованої продукції на селі, що сприяло підвищенню культурно-освітнього рівня селян, поширенню технологій та методів ведення сільського господарства.

Таким чином, на прикладі одного кооперативного видавництва ми з’ясували питання про його внесок у розвиток агропромислового комплексу. Однак слід зазначити, що у цілому проблема вивчення взаємодії кооперативних видавництв з аграрниками у часи розбудови сільського господарства є малодослідженою і потребує більш ґрунтовного та об’єктивного розгляду.

1. Агуф М., Коваль М. *Книгу в маси*. – Харків, Книжкова палата УСРР, 1965; Алиман М. В. *Роль потребительской кооперации в осуществлении социально-экономической политики партии: Тезисы доклада обласной научно-теоретической конференции*. – Полтава, 1988; Вахитов К. И. *Потребительская кооперация СССР*. – М.: Экономика, 1991; Гольденберг Л. И. *Книга и книжное дело в Украинской ССР: Соб. Документов и материалов 1917-1941*. – К.: Наукова думка, 1985; Кондуфор Ю. Ю. *Культурне будівництво в Українській РСР 1917-1927: Збірник документів і матеріалів*. – К.: Наукова думка, 1979; Нечаев М. *Книжка та її покупець на селі*. – К.: Український науковий інститут книгознавства, 1929. – 50 с.; Нечаев М. *Готування кооперативних книжкових робітників на Україні // Бібліологічні вісті*. – 1927. – № 3.
2. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України)*. . . – Ф. 292. – Оп. 1. – Спр. 35.
3. ЦДАВО України. – Ф. 292. – Оп. 1. – Спр. 78.
4. ЦДАВО України. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 77.
5. ЦДАВО України. – Ф. 292. – Оп. 1. – Спр. 47.
6. ЦДАВО України. – Ф. 292. – Оп. 1. – Спр. 51.
7. Агуф М., Коваль М. *Книгу в маси*. – Харків, Книжкова палата УСРР, 1965.
8. Гольденберг Л. И. *Книга и книжное дело в Украинской ССР: Соб. Документов и материалов 1917-1941*. – К., “Наукова думка”, 1985.
9. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 724.
10. “Книгоспілка”. *Каталог українських книжок*. – Харків: Книгоспілка, 1925.
11. *Всеукраїнська кооперативна книготорговельна та видавнича спілка “Книгоспілка”*. *Каталог видань “Книгоспілки” на 1 травня 1925 р.* – Х.: Книгоспілка, 1925.
12. Молодчиков О. В. *Книга Радянської України*. – К.: Політвидав України, 1974.
13. Пасталан М. “Торгівля книжками” // *Вісті ВУЦВК*. – 1925. – 5 серпня.
14. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 255.
15. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 928.
16. *Хроніка. Книжкова справа*. // *Бібліотечні вісті*. – 1925. – № 1/2.
17. Нечаев М. *Готування кооперативних книжкових робітників на Україні // Бібліологічні вісті*. – 1927. – № 3.

А.Г. Морозов

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ОБСТАВИНИ ДІЯЛЬНОСТІ СЕЛЯНСЬКИХ КООПЕРАТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ДОБУ НЕПУ

Аналіз досягнень і прорахунків, а головне невиконаних можливостей НЕПу, неможливий без глибокого, всебічного і об’єктивного аналізу того, за яких умов, на якому політичному тлі вирішувалися

його економічні завдання. На перший погляд, партійні та урядові інстанції, СРСР із проголошенням НЕПу розвитку товарно-грошових відносин приділяли навіть підкреслено велику увагу. Здавалось би, що з політичного боку в країні робилося все можливе для того, щоб забезпечити кооперації найкращі умови для поточної роботи та широкі й стабільні перспективи подальшого розвитку. Про необхідність сприяння розвитку кооперативного руху постійно нагадувалося в авторитетних партійно-урядових документах.

З огляду на потребу апелювати до мас, намагання виставити себе єдино правочинними продовжувачами популярного курсу В.Леніна на поєднання радянської влади з ринковими методами господарювання, лідери ворогуючих у вищому ешелоні партійно-державного керівництва угруповань до часу відкрито не ставили під сумнів потребу збереження і розвитку товарно-грошових відносин.

Реальне становище було, однак, дуже відмінним від того, яке змальовувалося в політичних деклараціях.

Так, висхідними положеннями робіт офіційно визнаних, або "радянських" економістів 20-х років ХХ ст. продовжувала залишатись теза про те, що наявність товарно-грошових відносин в радянській економіці, в тому числі й у державному секторі, насамперед обумовлена необхідністю враховувати інтереси дрібнотоварних селянських господарств.

Твердження загалом справедливе. Однак суть у тому, що воно цілком однозначно поєднувалося з думкою про те, що крок цей вимушений і продиктований лише загальною соціально-економічною відсталістю аграрного сектора народного господарства.

Вже сам факт відродження у відбудовчий період кооперативних організацій багатьма впливовими радянськими політиками того часу сприймався як тяжка поразка. На нього, з одного боку, погоджувалися відверто змушено під тиском реальної загрози повної господарської катастрофи, з іншого - під впливом авторитету В.І. Леніна. З цією позицією рахувався постійно і сам лідер більшовиків, в тому числі і в своєму останньому публічному виступі в кінці листопада 1922 року, оговорюючи, що нова економічна політика є тимчасовою. Аналізуючи тогочасний умонастрій партійно-політичного керівництва по відношенню як до НЕПу взагалі, так і власне до кооперації, ніяк не слід забувати, що останні статті В.І. Леніна, в яких перекреслювалося негативне ставлення до товарно-грошових відносин та визнавалася їх прогресивна роль для соціально-економічного розвитку суспільства, були написані ним вже на прозі смерті, в час, коли настав момент істини і кайдани політичних розрахунків вже не тяжіли над логікою буття.

Чи не найяскравішим фактом не декларованого, нехай навіть на партійному з'їзді, чи в газеті "Правда", а справжнього відношення тогочасних небожителів кремлівського політичного Олімпу до останніх робіт В.І. Леніна, висловлених в них далекосяжних положень щодо подальших політичних і економічних принципів організації радянського суспільства, є відомий сьогодні факт з коментарями верхівки ЦК РКП(б) до опублікованої 25 січня 1923 року в "Правді" статті "Як нам реорганізувати Рабкрін". Не випадково, що передуючий публікації лист губкомам партії, який фактично повністю дезавував згадану статтю В.

Леніна, було надіслано, як винятковий факт, одночасно від імені Політбюро та Оргбюро. Вже це одне чітко розставляло все на свої місця. Давалася не лише стратегічна, загальнополітична установка з боку Політбюро, але й ясно вказувалося на повну підтримку цієї оцінки з боку оперативного центру влади - Оргбюро, а це означало безпосередню можливість швидкого прийняття добре зрозумілих, для них же призначених партійних функціонерів, „організаційних” рішень.

Так, навіть Г.Я. Сокольніков, якого небезпідставно вважали "батьком червінця", судячи з того, що ця думка з тими чи іншими акцентами, але в основі фактично незмінна, висловлювалася ним майже протягом всього періоду НЕПу, цілком широко вважав, що використання товарно-грошових відносин справа хоч і вкрай потрібна, але все ж тимчасова, змушена обставинами. До них він насамперед відносив потребу налагодити взаємодію державного сектора економіки з приватнопідприємницькими, та їх обох - з численними селянськими господарствами, дрібними товаровиробниками. В принципі Г.Я. Сокольніков твердо дотримувався думки, що з часом, із налагодженням чіткої роботи державного сектору економіки, розвитку кооперації, можна буде через використання механізму безготівкових розрахунків Держбанку перейти і до системи безгрошових розрахунків [1].

Для цього, на його думку, потрібно було лише мати раціональну, добре функціонуючу систему обміну і контролю та досконалу універсальну умовну одиницю безгрошового обліку праці та товару. Слід до того ж додати, що викладена концепція не була точкою зору власне Г.Я. Сокольнікова. Всі її основні положення повністю підтримувала дуже впливова, близька до нейтрального керівництва в Москві група економістів, яку крім Г.Я. Сокольнікова репрезентували О. Айхенвальд, В. Базаров, О. Мандельсон [2].

Її численні прихильники як в центрі, так і на місцях вважали, що крах системи централізованого натурального розподілу доби військового комунізму не був закономірним наслідком принципової невідповідності адміністративної системи керівництва корінним потребам нормального функціонування народного господарства.

Драматично погане функціонування економічного механізму доби військового комунізму, на їх думку, повністю можна було пояснити впливом чисто суб'єктивних факторів. Найголовнішими з них вважалися термінові. Загалом справедливо вказуючи, що утвердження в народному господарстві системи військового комунізму провадилося фактично без будь-якого теоретичного обґрунтування. Вони робили висновок, що за умов достатньої розробки економічної теорії, подолання суто технічних труднощів, пов'язаних з відсутністю достовірних статистичних матеріалів, створення ефективної системи адміністративного управління народним господарством цілком можливе. Ці аргументи доповнювалися досить вагомими посиланнями на управління економікою в схожих умовах, зокрема у Франції та в Німеччині, де в ході війни було створено досить жорстку систему централізованого управління військовою економікою.

Не можна не врахувати, що приведена точка зору ілюструвалася також і досить переконливими посиланнями на власний вітчизняний досвід, який свідчив, що введення, виходячи з прикладу Франції та інших воюючих країн, на другому етапі війни певної централізації управління економікою Росії через урядові Особливі наради та громадсько-підприємницькі військово-промислові комітети на чолі з Центральним, дозволило вже на кінець 1916 року незрівнянно краще, ніж у 1914-1915 рр., забезпечити потреби воюючої армії.

Інакше кажучи, критика повністю дискредитувавши себе економічних відносин доби військового комунізму, яка була достатньо широкою, велась все ж в досить специфічних формах. Головне, як засіб досягнення нового стану суспільства система військового комунізму ніяк не відкидалась, а тим більше не засуджувалася. Справа зводилася до критики лише невдалої конструкції загалом доброї системи, яку слід лише, врахувавши накопичений негативний досвід, довести до ефективного стану.

Ясно, концентровано ця точка зору була викладена Л. Крицманом [3]. Будучи близьким як до Л. Троцького, так і до Г. Зінов'єва, він фактично пропагував точку зору, яка, будучи очищеною від вторинних нашарувань, привнесених особистою боротьбою за владу, і відображала справжню позицію кремлівського керівництва щодо ринку. На його думку, всі недоліки економічної конструкції військового комунізму були обумовлені лише анархічністю, хаотичністю не до кінця ліквідованих ринкових відносин, оскільки главки швидко почали виступати в ролі своєрідних монополій, дбаючи більше про власні, ніж про загальнодержавні інтереси. Саме це, підкреслював Л. Крицман, і лежало в основі таких негативних явищ, як диспропорції постачання, стихійність, невпорядкованість товарообміну, кричущі на фоні загальної нестачі готової продукції надлишкові запаси у частини її споживачів.

Певна обґрунтованість цих звинувачень безсумнівна. Та який же висновок робив як сам Л. Крицман, так і ті, хто стояв за ним. Основна і головна причина такого стану речей вбачалась виключно... в недостатній централізації управління народним господарством, в його організаційній незавершеності.

Подібні погляди були не поодинокі. В своїй сукупності вони вступали у відверту конфронтацію з організаційними засадами НЕПу, що базувався насамперед на широкій децентралізації економічного життя.

Слід також вказати ще на один аспект проблеми, який до останнього часу не привертав належної уваги дослідників. Вивчення соціально-економічних відносин доби військового комунізму обмежувався, як правило, аналізом ущербності його економічних стосунків. Критика ж породжених ним соціальних проблем, що привели на зиму - весну 1921 року до велетенської соціально-політичної напруги, на фоні трагічних подій тієї пори, здавалось, не потребує особливого доведення. Між тим економічна система пори військового комунізму обіймала величезну кількість виробників, матеріальних ресурсів та споживачів. Вона розповсюдилася на значній території і діяла протягом певного часу, нехай і не такого довготривалого, але, як показав перебіг наступних подій, цілком достатнього, щоб на його ґрунті

сформувалися соціально-привілейовані кола, щоб бути зацікавленими в реставрації цієї системи.

Незважаючи на очевидні переваги нової економічної політики перед військовим комунізмом, його прихильники ніколи не думали складати зброю. Той же Л. Крицман, не лише відомий економіст, але й впливовий урядовець, безапеляційно стверджував, наприклад, що хаос та безладдя в економіці пори військового комунізму, які, до речі, означали не лише хронічну нестачу вся і всього, як на це існує загальноприйнята точка зору, але й певне "переїдання" монопольних виробників, перевиробництво та затоварення, - це явища „перехідного періоду”. Їх, на його думку, легко можна було б позбутися при наявності "твердої волі" вищого політичного керівництва, продовживши лінію на подальшу (!) централізацію управління економікою [4].

Виступаючи своєрідним неофіційним трубадуром міцніючої сталінської групи, яка з тактичних міркувань поки що трималася в тіні, вважаючи передчасним афішувати свої справжні погляди на характер майбутніх соціально-економічних стосунків, інший відомий економіст тієї пори, Ю. Ларін, відверто відкидав будь-яку потребу використання товарно-ринкових відносин [5]. Навіть 1923 року, коли після довгих воєнно-політичних та природних лихоліть успіхи нової економічної політики по забезпеченню населення продовольством та товарами широкого вжитку були вражаючі, він без тіні сумніву відстоював тезу про те, що використання товарно-ринкових відносин є кроком абсолютно вимушеним, небажаним, а тому потрібно вслякко прагнути до того, щоб навіть в економічних стосунках між державними підприємствами товарно-грошові відносини були не більше, ніж формою, і ні в якому разі не стали сутністю [6].

Перші симптоми повернення до методів керівництва доби військового комунізму з'явилися відразу після смерті В. Леніна, який хоч і поволі, але прийшов до однозначного висновку про величезну економічну і соціальну цінність принципів кооперації. Вони виразно проявилися вже на XIII з'їзді РКП(б) (травень 1924 р.) під час полеміки Л. Троцького і Ю. Ларіна, ораторські здібності якого активно використовував на той час Й. Сталін. Не ризикуючи ще вступати на трибуні у відкритий двобій блискучим полемістом Л. Троцьким, Й. Сталін у той час часто висловлював устами останнього власні погляди. Ю. Ларін безапеляційно задекларував формулу, що характеризувала, за його словами, поворот, який переживало господарство. Суть її, як заявив Ю. Ларін, а присутні на з'їзді добре знали, що це думка групи Й. Сталіна, в тому, що "ми переживаємо поворот від регулювання до організації". Трохи далі йшла вже зовсім відверта заява про те, що зміцніле економічне становище країни дає можливість керівництву дотримуватися курсу на твердіше застосування своїх принципів..., ніж тоді, коли ми були бідні" [7, 176-177]. Відновлювалася „твердість нашого комуністичного голосу”.

Насторожено чутливі, добре звиклі читати між рядків партійних документів прибічники командно-бюрократичних методів, швидко вловили підбадьорюючі сигнали, якими стали для них ряд положень, що містилися в резолюціях XIV конференції

РКП(б) (квітень 1925) року і характеризували справжні наміри тих лідерів партії, які тримали в руках реальні важелі влади.

Аналіз суспільно-політичних обставин, в яких діяла сільськогосподарська кооперація України протягом 20-х років ХХ ст., потребує також висвітлення глибини впливу на них тієї групи вищого партійно-державного керівництва, яку з середини 1928 року репрезентували Бухарін, Риков, Томський.

Загальноновизнано, що найяскравішою постаттю цього тріумвірату був Микола Іванович Бухарін. Слід, однак, зазначити, що не потрібно плутати дійсно яскравий блиск постаті Бухаріна на тогочасному кремлівському небосхилі із його здатністю впливати на прийняття конкретних владних рішень. За закритими дверима залу засідань Політбюро в „момент істини” Бухарін, на відміну від Сталіна, вже на середину 20-х років значив не більше, ніж будь-хто з недавніх сталінських висуванців. Політичний блиск Бухаріна був, на жаль, саме блиском, а не реальним політичним впливом, який можна було б покласти на кремлівські терези. Практично всі гучні посади, які обіймав Бухарін, за винятком членства в Політбюро, носили репрезентативний, а не владний характер: Виконком Комінтерну, ЦВК СРСР, газета „Правда”, Інститут червоної професури - власне політичні трибуни, а не практичні важелі влади. Сумний парадокс полягав ще й в тому, що саме лідер групи, яка виступила проти антиселянської політики, сам закладав і зміцнював її підвалини.

Кон’юнктурна традиція на довгий час зробила своєрідним політичним портретом Бухаріна відоме, гасло: „збагачайтесь”, хоч воно заклиало, власне, не до збагачення, а до праці: „збагачайтесь, накопичуйте, розвивайте власне господарство” [36].

Та зовсім невдовзі, в тому ж 1925 році, лише кілька місяцями пізніше, не в квітні, а в грудні, в загалом невеликій, але принципово важливій роботі „Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз” Бухарін знаходить потрібним не лише виділити спеціальні розділи: „Рост кооперации и классовая борьба в деревне” та „Строительство социализма и формы классовой борьбы”, але й прямо протиставити одну одній дві галузі практично єдиної кооперативної системи на селі. Абсолютно безпідставно Бухарін заявив, що сільськогосподарська кооперація - це кооперація середняцька, а кредитна (сільськогосподарська) - це вже потенційний „опорний пункт” заможних і великих (читай „куркулів” - А.Г.) селян. Більше того, на думку Бухаріна, класова боротьба на селі почне відмирати лише через дуже значний проміжок часу. В найближчому майбутньому селянство дедалі розшаровуватись, а тому „цілком очевидно, що буде йти класова боротьба і між різними формами загальнокооперативної організації, і всередині одних і тих же кооперативів” [3]. Щоправда, застерігалось, що битви всередині кооперативних організацій будуть мирними. Однак знову ж воно фактично тут же зводилося нанівець намальованою картинкою майбутнього кооперативних організацій, серед яких будуть виникати не тільки окуркулени, але й цілком куркульські.

Незважаючи на загалом позитивний напрям цієї роботи, вона все ж настільки густо повнилася фразеологією непримиренної класової боротьби, що остання нерідко заступає собою її сутність. Більше

того, автор вважав за потрібне ще й ще раз підкреслити, хоч і знову ж таки з обмовками, що „то тут, то там классовая борьба в деревне вспыхивает в своих проявлениях, причем это обострение вызывается обычно кулацким элементом” [9, 374-379].

Такою була фактично найрадикальніша робота Бухаріна в процесі пошуку шляхів створення „суспільства цивілізованих кооператорів”. Навіть від цієї роботи, написаної в часи розквіту НЕПу, не так вже й складно перекинути місток до сумновідомої тези, сформульованої... тепер вже Сталіном на лютнево-березневому (1917 року) пленумі ЦК РКП(б).

Як влучно зазначив Ю.В.Ємельянов, у системі ідей Бухаріна навіть найбільш спокійних років життя країни, очевидно, переважала мілітаристська тенденція, вони співзвучна часам війни, жорстоких методів боротьби, але ніяк не творчої праці. В його промовах і статтях практично немає тез, які б налаштовували на мирний лад [10, 263]. І, дійсно, не говорючи вже про роботу „Великая реконструкция. О текущем периоде пролетарской революции в нашей стране”, написану наприкінці 1929 - на початку 1930 року, яка не просто починається з констатації „чрезвычайного обострения классовой борьбы”, але з перших же абзаців провіщає про те, що „саботаж со стороны кулачества перешел в бешеное сопротивление социалистической реконструкции. Кулак зверски дерется, и с ним в таких случаях нужно разговаривать языком свинца” [9, 490]. Навіть в такій, здавалось би, зваженій роботі, як „Заметки экономиста», написаної безпосередньо після перемоги над Сталіним на липневому (1928 року) пленумі ЦК РКП(б), де Бухаріну вдалося добитись відміни надзвичайних заходів, він не міг обійтись без різких нападок на „идеологов хазайчика”. О. Чайнов та його однодумців блискучі економісти-аграрники із світовим ім’ям, звинувачувалися Бухаріним ні більш, ні менш як в тому, що не просто „отстаивают рутину и индивидуализм”..., а „по сути дела расчищают путь махрово кулацким элементам” [9, 469]. Більше того, уважний аналіз вказаної роботи дає підстави стверджувати, що позиція Бухаріна відносно „перекачки” коштів із сільського господарства в промисловість принципово не відрізнялася від точки зору Сталіна. Незважаючи на в цілому тверезий аналіз економічного життя країни, ряд ключових висновків роботи фактично ставлять Бухаріна поряд із недалеким вже твердженням Сталіна про необхідність стягнути з селянства надподаток для здійснення індустріалізації. Справді, що означає виголошена після всіх критичних звинувачень на адресу своїх політичних противників у вигляді своєрідного режюме формула „нужно идти вперед так быстро, как это возможно” [9, 484]. Можливо, відносно чого? За яких умов? Ради чого? Розпливчастість, невизначеність цієї начебто й серйозної тези дозволяли трактувати її надто одіозно. Що власне й сталося вже в кінці того року.

На перший погляд слабкість позицій прибічників більш зваженого підходу до вирішення пекучих проблем економічного життя в контролі конкретних важелів влади компенсувалась наявністю і серед них О.І.Рикова. Однак, хоча це твердження може здатись дещо дискусійним, у цьому випадку надмірна конкретність чисельних владних функцій Рикова не підсилювала, а, навпаки, послаблювала позиції противників екстремізму сталінської групи. Постійна

завантаженість Рикова вирішенням невідкладних народногосподарських проблем, на яку він був приречений, посідаючи вершину технологічного управління економікою, фактично включала його з активної участі в реальному політичному житті, під яким на той час слід власне розуміти тягучий процес розстановки ключових фігур у структурі радянського тоталітаризму, яка швидко кристалізувалася.

Слід також зазначити, що солідарність Рикова з тими, хто виступав проти антиекономічних принципів регулювання господарського життя країни, характеризувалася спонтанністю. Цілий ряд його широко відомих попередніх виступів, висловлювань не давав підстав бачити в особі Рикова твердого прихильника лібералізації економічного та і взагалі суспільно-економічного життя. Так, його виступ на XIII з'їзді ВКП(б) (травень 1924 року) практично повністю був присвячений питанням... боротьби з небезпекі росту „крестьянской буржуазии, которая на протяжении ближайших двух-трех лет может стать значительной хозяйственной и политической силой”. В цьому виступі Риков не просто декларує „загрозу”, а змальовує широку картину того, як саме, яким чином, в який спосіб, якими темпами на селі буде зароджуватись буржуазія, що вже априорі „смертельно небезпечно” для радянської влади. Він застерігає, що „вырастающая из деревни буржуазия” захоплює навіть апарат радянської влади, а не лише кооперативи [7, 473-478]. Про те, що кооператив „захоплена куркулем” у Рикова немає сумнівів. У надрукованій в 1925 році статті „О кооперации” він повністю солідаризується з Ю.Ларініним проти тих поміркованих політичних діячів, які вважали за доцільне ототожнювати дійсно заможного селянина з визискувачем [11, 406-407].

Не менш характерним для тогочасного політичного іміджу Рикова був і його виступ на XV з'їзді ВКП(б) (грудень 1927 року), в якому оратор декілька разів підкреслював обґрунтованість і необхідність застосування ув'язнення навіть до тих, хто, перебуваючи в партії, висловлював протилежну позицію більшості в партійному керівництві точку зору і щодо шляхів вирішення важливих політичних і соціально-економічних проблем [12, 243-257].

Дещо пізніше, виступаючи 30 листопада 1928 року, тобто, фактично лише за два місяці до спільної заяви Бухаріна, Рикова, Томського, яка цілком обґрунтовано відкидала тезу про загострення класової боротьби, на зібранні партійного активу Ленінградської партійної організації Риков підкреслив, що „несомненно, теперь в значительной степени возросли активность и организованность кулацкого слоя в деревне и сильно обострилась в ней классовая борьба” [11, 445].

Слід відзначити, що на відміну від своїх лідерів, які з тактичних міркувань нерідко вважали за краще не ризикувати у правді макіавелівських перипетіях складних політичних інтриг, неофіційні трубадури практично всіх конкуруючих угруповань у ставленні до ринкових принципів організації економіки були не лише послідовно відверті, але й... одноставні!

Положення про тимчасовий, змушений і, по мірі відновлення та розвитку економіки, все більш умовно-формальний характер товарно-грошових відносин в умовах радянської дійсності висловлювали такі політичні антиподи як Ю. Ларін (сталінська група), В. Преображенський (група Л. Троцького), О.

Айхенвальд (група М. Бухаріна). Ця точка зору обстоювалася також в численних публікаціях А. Леонтьєва, О. Хмельницької, Л. Літошенка, Ч. Тельгеймера, Є. Лур'єва та цілого ряду інших авторів [13].

Таким чином, навіть у розпал НЕПу переважаюча частина партійно-урядового та господарського керівництва не ставила під сумнів того, що реванш за невдачу спробу кавалерійської атаки на ринкові засади організації економіки доби військового комунізму - лише питання часу та належної підготовки. Розходження, які існували, фактично зводились тільки до термінів та темпів заміни товарно-ринкових відносин планово-соціалістичними.

Цілком зрозуміло, що така дисгармонія між загальнокон'юнктурними деклараціями „вождів” та відвертими висловлюваннями їх близького оточення для вже достатньо навчених багатьма не кращими прикладами відомого „ленінського танго” радянських урядовців, господарників, фінансистів насторожувала. Адже коли широке використання товарно-грошових відносин є справою вимушеною, а головним їх носієм, „інкубатором”, за висловом М. Рагольського, є не передовий державний сектор економіки, а „відстала, безперспективна дрібнотоварна стихія” [14], то цілком зрозуміло, що активна діяльність по розвитку комерційного кооперативного кредиту в майбутньому лаврів явно не обіцяла.

Загалом реальне ставлення до селянства, а отже і до його масових організацій, єдиним втіленням яких в умовах радянської дійсності були кооперативні осередки, цілком вичерпно характеризує відомий цинічно-відвертий вислів Лашевича, на той час першого заступника наркомвоєнмора і голови РВР СРСР, про те, що в основі запеклої боротьби всередині кремлівської верхівки лежать не надумані політичні розходження, яких власне не існувало, а те, „хто буде туз, а хто шістка” [15, 81]. В цьому зв'язку слід вказати ще і на таку важливу обставину, яка суттєво позначалася на формуванні суспільно-політичної атмосфери довкола діяльності сільськогосподарської кооперації. Відвертий виступ Бухаріна, Рикова, Томського проти формування під прикриттям комуністичної риторики нової системи феодалної експлуатації селянства відбувся надто пізно. Справа не лише в тому, що це сталося фактично вже в передостанні часи існування дійсно кооперативних організацій селянства. Реальна протидія терористичному антиселянському (тобто, антинародному - А.М.) політичному курсу кремлівської більшості набрала конкретного виразу лише тоді, коли існуючі форми економічних зв'язків між сільським господарством і промисловістю, між селом і містом були вже значною мірою дискредитовані і не лише пропагандистські, і швидким наростанням продовольчих труднощів у містах і робітничих центрах.

1. Сокольников Г. Я. Государственный капитализм и новая финансовая политика. - М., 1922.; Його ж. О коренных вопросах денежного обращения в „переходную эпоху” // Социалистическое хозяйство. - М., 1925. - Кн. V.; Його ж. Финансовая политика революции. - Т. 1. - М., 1925.; Його ж. Финансовая политика революции. - Т. 2. - М., 1928.

2. Айхенвальд А. Советская экономика // Экономика и экономическая политика СССР. - М. - Л., 1928.;

- Базаров В. А. К вопросу о хозяйственном плане // Экономическое обозрение. – 1924. – Вып. 6.; К методологии перспективного планирования. – М., 1924.; Мандельсон А. С. Категория стоимости в условиях переходного периода // Плановое хозяйство. – 1927. – № 6.
3. Крицман Л. Новая экономическая политика и плановое распределение. – М., 1922.; Його ж. Товар и продукт // Под знаменем марксизма. – 1922. – № 3.; Його. Три года новой экономической политики пролетариата СССР. – М., 124.
4. Крицман Л. Героический период Великой русской революции (опыт анализа так называемого „военного коммунизма“). – М., 1925.
5. Ларин Ю. Речь на XIV съезде ВКП(б) 18–31 декабря 1925 г. Стенографический отчет. – Изд. 3-е. – М.-Л., 1926.; Його ж. Уроки кризиса и экономическая политика. – М., 1924.
6. Ларин Ю. Итоги, пути, выводы новой экономической политики. – М., 1923.
7. Тринадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. – М., 1963.
8. Бухари Н. И. О новой экономической политике и наших задачах. Доклад на собрании актива Московской организации 17 апреля 1925 г. // Избранные произведения. – М., 1988.
9. Бухарин Н. И. Избранные произведения. – М., 1990.
10. Емельянов Ю. В. Заметки о Бухарине: Революция. История. Личность. – М., 1989.
11. Рыков А. И. Избранные произведения. – М., 1990.
12. XV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. – М., 1925.
13. Леонтьев А., Хмельницкая Е. Советская экономика (опыт теоретического анализа). – М., 1926.; Их же. Очерки переходной экономики. – Л., 1927.; Советская экономика (Опыт пособия для самостоятельного изучения теоретических проблем переходного хозяйства. Планы, тезисы, литература). – М.-Л., 1927.; Леонтьев А. К вопросу о природе хозяйства в СРСР // Плановое хозяйство. – 1927. – № 4.; Тельгеймер М. О формальном и материальном отношении социалистического хозяйства в начальной стадии к докапиталистическим хозяйственным формам // Большевик. – 1925. – № 8.; Литошенко Л. Н. Проблемы эффективности капитальных вложений. Статья первая. Критические замечания // Вестник финансов. – 1928. – № 1.; Його ж. Проблемы эффективности капитальных вложений. Статья вторая. Положительная схема // Вестник финансов. – 1928. – № 3; Лурьев Е. Банк капиталистический и банк советский // Кредит и хозяйство. – 1927. – № 6.
14. Рагольский Н. Денежное обращение в Советской России. – Саратов, 1924.
15. Иванов В. Борьба партии против антиленинских теорий и групп в период строительства социализма (1921–1929 гг.). – Л., 1973.

С. М. Биченко

СПЕЦІАЛІЗОВАНА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ – ВАЖЛИВИЙ ФАКТОР ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ У ДОБУ НЕПУ

Сучасна українська історіографія стосовно проблем діяльності сільськогосподарської кооперації представлена широким колом публікацій. Достатньо повні історіографічні огляди, присвячені висвітленню різноманітних аспектів кооперативного життя на селі, містяться, зокрема, в монографіях А. Г. Морозова [1], В. І. Марочко [2].

Слід, однак, зазначити, що згадані автори обґрунтовано вказують на тематичну аритмічність публікацій, що, на нашу думку, цілком відповідає реальності. Чисельно переважають дослідження, присвячені загальним проблемам діяльності сільськогосподарської кооперації як у дорадянській, так і в непиській період [3–4], в яких проаналізовано функціонування кредитної сільськогосподарської кооперації [5–6], загальні аспекти діяльності сільськогосподарської кооперації [7–10].

Між тим, значно менше робіт, присвячених вивченню такої важливої складової кооперативного руху на селі, як фахові товариства спеціальної сільськогосподарської кооперації. Фрагментарно ця проблема висвітлюється лише в окремих публікаціях А. Г. Морозова [11].

Автор статті ставить собі за мету дослідити діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації, за умов НЕПу, з'ясувати її вплив на підвищення економічної ефективності селянських господарств.

Діяльність широко розгалуженої мережі сільськогосподарської кооперації України у 20-ті роки ХХ ст. мала різнобічний характер. На час відновлення її функціонування, у другій половині 1921 року основним змістом господарських зусиль універсальних сільськогосподарських товариств, домінуючих на той час, була збуто-постачальна робота. Вона передбачала задоволення найневідкладніших потреб селянських господарств у найпростішому сільськогосподарському реманенті, посівному матеріалі, тягловій силі, адже внаслідок тривалої військово-економічної розрухи, не кажучи вже про плуги, борони, віялки, сівалки, дефіцитними були навіть звичайні коси та лопати.

Однак з поступовим відновленням продуктивних сил сільського господарства все більшого значення набувала організація переробки сільськогосподарської продукції. Наявність переробних потужностей значно підвищувала прибутковість селянських господарств від реалізації продукції. Особливо активно ця сфера діяльності сільськогосподарської кооперації почала розвиватись після організації декількох загальноукраїнських кооперативних центрів, які об'єднували роботу однопрофільних сільськогосподарських товариств: „Добробут”, „Кооптах”, „Бурякоспілка”, „Плодоспілка”, „Укрсільцукор” тощо. На відміну від універсальних товариств, фахові спеціалізувались на виробництві якогось одного виду сільськогосподарської продукції, як-то: м'яса молока, яєць, овочів, фруктів, цукрових буряків, тютюну, льону, – а тому мали змогу організувати її поглиблену переробку. Їх роботу координував Всеукраїнський центр сільськогосподарської кооперації – „Сільський господар”. Необхідність та економічна доцільність організації поглибленої переробки сільськогосподарської продукції була добре зрозумілою. Слід зазначити, що окремі спроби налагодження такої роботи ініціювались і раніше, відразу після I з'їзду уповноважених сільськогосподарської кооперації України, який відбувся в березні 1922 року [12, 43]. Однак, то були лише спроби. На той час, початок 1922 року, сільське господарство України внаслідок кліматичної катастрофи 1921 року, яка вразила весь південь України